

ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

2016/3

yıl: 7 cilt: VII sayı: 15

Bilimsel Tefsire Dair Tartışmaların Güncel Deęeri

Ahmet AKBAŞ*

Özet

Nüzul döneminden başlayarak günümüze dek devam eden tefsir çalışmaları, özellikle son dönemlerde yeni bazı gelişmelere sahne olmuştur. Bu gelişmelerin başında ise "bilimsel tefsir metodu" olarak bilinen tefsir yöntemi gelmektedir. Tarihte bazı örneklerine rastlanan fakat özellikle bilimsel buluşların çok hızlı bir şekilde ilerlediği son asırda daha çok ilgi çeken bu yöntem, ayetlerin bilimsel veriler ışığında yorumlanması esasına dayanmaktadır. Bilimsel tefsir, tarihte ve günümüzde birçok eleştiriye maruz kalmış olsa da tefsir ilminin yeni yüzü olarak öne çıkmakta, önemini ve etkisini arttırmaktadır. Bilimsel gelişmelerin ivme kazanması ve Kur'an ayetlerinde zikredilen bazı meselelere ışık tutan keşiflerin gerçekleşmesiyle canlılık kazanan bilimsel tefsir metodu, kendisine yöneltilen eleştirilerin yoğunluğu nedeniyle Türkiye'de tefsir araştırmacılarının yaklaşmaya korktuğu bir alana dönüşmüştür. Tarihsel süreç içerisinde kimi ilim adamlarının -kendi dönemlerinin kısıtlı bilimsel birikimi ışığında- ayetleri tefsir ederken düşmüş oldukları hatalar, yoğun eleştiriler ve günümüzde bu alandaki bazı olumsuz ve aşırı örnekler bu korkunun temel sebepleri arasında yer almaktadır. Yapmış olduğumuz bu araştırma ise, tarihî süreç içerisinde bilimsel tefsir metoduna dair tartışmaları ele almayı ve bu tartışmalar çerçevesinde geline güncel durumu ortaya koymayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, bilimsel tefsir, ilmi tefsir.

The Actual Value of the Discussions Concerning Scientific Commentary of Quran

Abstract

The tafseer/commentary of Quran, which begins from revelation to modern ages, has been witnessed some new developments at beginnings of last century. The scientific tafseer/commentary of Quran had come out as pioneer interpretation method. The method based on interpretation of Quranic verses in the light of scientific developments. Instead of it has some rare example at history; this method has attracted more via the scientific development in the last centuries. Even though this method has been criticized strongly at history and at modern times, it has come into prominence and has enhanced its significance and influence as the new face of tafseer. The scientific method has boomed together with the gaining acceleration of scientific developments and some discoveries, which have shed light on some issues at Quranic verses. Nevertheless, the scientific tafseer has become a scary field for Turkish researcher because of intensive critiques on this method. The some improper commentary via using scientific data at history by commentators and some negative and extreme examples at modern ages is the main reasons of this fear. In this study, we investigate the historical process of scientific tafseer method and the classic and modern discussions and the actual matter of it.

Keywords: Qur'an, scientific tafseer, scientific commentary.

* Yrd. Doç. Dr., Mardin Artuklu Ü., İslami İlimler Fakültesi, Tefsir A.B.D.
ahmetakbas101@hotmail.com

Giriş

Kur'an-ı Kerim, nazil olmaya başladığı günden bu yana insan idrakine hitap etmekte ve sahip olduğu manaların derinliği ve çeşitliliğinden dolayı her devirde ortaya konan yeni eserlerle açıklanmaya çalışılmaktadır. Elbette ki bu yolda gösterilen her gayret, samimiyetle girişilen her çaba, Kur'an'ın ilk müfessiri olan Hz. Peygamber (s.a.s.)'in izinde olmak ve insanlığın gerçek rehberi olan Kur'an'ın daha iyi anlaşılmasına hizmet etmek demektir. Ancak onun daha iyi anlaşılması ve muhataplarının idrakine sunulması uğrunda başlangıçtan günümüze kadar gösterilen gayretler, asırlar boyunca çok farklı şekillerde tezahür etmiştir. Ayetlerin anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşünülen rivayetler veya Arap dilinde kelimelerin ifade ettiği manalar esas alınarak yazılan yahut ayetin ayetle açıklanmasına dayanan tefsirler, bu tezahürlerin ilk örnekleridir. Tefsir ilminin tarihî süreci içerisinde çeşitlilik daha da artmış; fikhî, kelmî, akli, mezhebî, tasavvufî, luğavî, edebî, felsefî veya içtimai yönü ağır basan tefsirler ortaya çıkmıştır.¹ Zira Müslümanların da içerisinde bulunduğu insanlık ailesi, asırlar boyunca aynı hal üzere kalmamış, önceki nesillerden alınan ilim ve kültür mirası günden güne ilerlemiş, özellikle son asırda yaşayan nesiller, öncekilerin hayal dahi edemedikleri nice bilimsel gelişmelere, icat ve keşiflere şahit olmuşlardır.² İnsanlığın yaşadığı bu tecrübeler, Kur'an'ın anlaşılma ve yorumlanma yöntemlerini de etkilemiştir. İzlerine daha önceki ilim adamlarının eserlerinde rastlanan ancak özellikle 19. asırdan itibaren çok daha güçlü bir şekilde dile getirilen “bilimsel tefsir” metodu, kimi ilim adamlarınca Kur'an'ın sırlarının keşfedilmesi ve meramının daha iyi anlaşılması amacıyla izlenen bir yöntem olmuştur. Biz de bu çalışmamızda, bilimsel tefsir metodunun

1 İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, Ankara: 2007, s.228-230, 289-290; es-Seyyid Cümeylî, *el-İcâzu'l-İlmi fi'l-Kur'an*, Beyrut: 1992, s.10-11; Celal Kirca, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler*, İstanbul: 2009, s.69 vd.

2 Cümeylî, *el-İcâz*, s.8-9.

başlangıçtan günümüze kadar geçirdiği evreler hakkında genel bilgiler verdikten sonra son yıllarda gelmiş olduğu merhaleyi ortaya koymaya ve kabul-ret tartışmalarının güncel boyutunu ele almaya çalışacağız.

1. Bilimsel Tefsirin Tanımı

“Bilimsel tefsir” ifadesi, özellikle son yıllarda konuyla ilgili olarak yayınlanan Türkçe eserlerde genel kabul görmeye başlamış ve yaygınlaşmış olan bir kullanımdır. Bu konuda yazılmış olan Arapça eserlerde “et-tefsiru’l-‘ilmî” veya “et-tefsiru’l-fenni” ifadeleri yaygın olarak kullanıldığından 2000’li yıllara kadar Türkiye’de bu konuda yazılmış olan eserlerde de daha çok “ilmî tefsir”, kısmen de “fenni tefsir” ifadesi kullanılmıştır.³ Ancak son yıllarda yayınlanan Türkçe eserlerde “bilimsel tefsir” ifadesi üzerinde adeta konsensüs sağlanmıştır. Bilimsel tefsire dair Türkiye’de ilk eser yazan kişi olarak kabul edilen⁴ Celal Kırca’ya göre, bu konudaki en doğru ifade budur.⁵ Bilimsel tefsirin usul ve esaslarına dair ilk Türkçe eserin müellifi olan Veysel Güllüce de konuyla ilgili Arapça eserlerde kullanılan “ilm” ifadesiyle deney ve gözleme dayanan pozitif bilimlerin kastedildiğini, Türkçede ise bu tür ilimler için “ilim” değil “bilim” kelimesinin kullanımının yaygınlaştığını, bu nedenle “bilimsel tefsir” ifadesinin çok daha doğru olduğunu savunmaktadır.⁶ Konuyla ilgili olarak 1994 yılında yazılmış bir yüksek lisans tezinin başlığında “ilmî tefsir”⁷ ifadesi kullanılmışken tezin yazarının daha sonraki yıllarda yayımladığı makalelerde “bilimsel tefsir” ifadesini tercih etmiş olması da aynı gerçeğe işaret etmektedir.⁸

Bilimsel tefsirin ne olduğuna ve nasıl tanımlanması gerektiğine dair görüşler farklılık göstermektedir. Ancak şu bir gerçektir ki bu farklılık, sadece bilimsel tefsiri tarif ederken onun farklı yönlerinin vurgulanmış olmasından kaynaklanan bir durum değildir. Bilimsel tefsire dair tariflerin, o tarifi yapan kişinin bilimsel tefsire karşıt veya taraftar oluşuna göre de farklılık arz ettiği görülmektedir. Örneğin 20. asrın önemli ilim adamlarından Emin el-Hûlî ve Muhammed Hüseyin ez-Zehbî, bilimsel tefsiri, “*Bilimsel terimleri, Kur’ân’ın ifadelerine hakem kılan ve o ifadelerden çeşitli bilimsel neticeler ve felsefî görüşler elde etmeye çalışan tefsir metodu*” olarak tarif etmektedirler.⁹ Görüldüğü üzere bu tarif, ağır bir tenkidin ifadesidir. Zira

3 Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s.303; Muhsin Demirci, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, İstanbul: 1998, s.277; Ali Eroğlu, *Tarihte Tefsir Hareketi ve Tefsir Anlayışları*, Erzurum: 2002, s.114; Davut Aydın, *Tefsir (Tarihi, Çeşitleri ve Konulu Tefsir)*, İstanbul: 2004, s.95.

4 Demirci, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, s.281.

5 Kırca, *Kur’ânâ Yönelişler*, s.195-196.

6 Veysel Güllüce, *Bilimsel Tefsirde Usûl*, Erzurum: 2007, s.7.

7 Abdurrahman Ateş, “İskenderânî ve İlmî Tefsirdeki Yeri”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya: 1994.

8 Abdurrahman Ateş, “Geçmişten Günümüze Bilimsel Tefsir Okulu”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 4 (2002), s.117; Ateş, “Keşfu’l-Esrâr: Bilimsel Tefsir Hareketinin XIX. Asırdaki İlk Muharriki”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2003), s.111.

9 Emin el-Hûlî, *Kur’ân Tefsirinde Yeni Bir Metod*, Çev. Mevlüt Güngör, İstanbul: 1990, s.11; Muhammed Hüseyin

buradaki “bilimsel terimleri Kur’ân’a hakem kılma” ifadesiyle, bu tefsir yöntemini tercih edenlerin, bilimi yüceltip Kur’ân’ı aşağıladıklarına işaret etmektedirler.¹⁰ Nitekim onların, bilimsel tefsire yönelik ağır eleştirileri de bunu açıkça göstermektedir.¹¹ Bilimsel tefsire yönelik ağır eleştiri içeren bir başka tarif ise şöyledir:

“Bilimsel tefsir, bu nevi tefsir yapanların Kur’ân ibarelerini bilimsel teori ve terimlere boyun eğdirmeye ve bütün gayretleriyle onlardan çeşitli bilimsel ve felsefi görüşleri çıkarmaya yöneldikleri bir tefsirdir.”¹²

Şu tarifte de kısmen eleştirel bir yaklaşım söz konusudur:

“Bilimsel tefsir, bir ayeti anlamaya çalışırken bilimin kullandığı terimleri hakem kılmak, deney ve gözleme, astronomiye veya felsefeye dayalı ilimlerin buluşlarıyla ayet-i kerimeleri ilişkilendirmektir.”¹³

Bilimsel tefsiri savunanların yapmış oldukları tarifler ise bu tefsir metodu ile yapılmaya çalışılan şeyi çok daha net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu tariflerden en kapsamlısı şöyledir:

“Bilimsel tefsir, müfessirin, Kur’ân ibarelerini bilimin ispat ettiği şeylerin ışığında anlamaya ve Kur’ân’ın, nüzul döneminde bilinmeyen bu dakik bilimsel meseleleri ihtiva ederek Allah’ın kelamı olduğunu göstermesi açısından, icaz sırlarından bir sırrını ortaya çıkarmaya çalıştığı tefsir çeşididir.”¹⁴

Bu tarif, uzun olmakla beraber bilimsel tefsirin mahiyetine dair ayrıntılı bilgi vermektedir. Bir başka yazara göre ise bilimsel tefsir, fen bilimlerindeki bazı tespitlerle bir kısım ayetler arasında ilişki kuran tefsir tarzıdır.¹⁵ Bilimsel tefsiri, “Kur’ân’da geçen çeşitli bilim dallarıyla ilgili ayetleri, çağın ilmî icat ve gelişmeleri doğrultusunda yorumlayan tefsir”¹⁶ veya “Bilimsel verilerle Kur’ân ayetlerinin delaletleri arasındaki uyumu ele alan ve açıklamaya çalışan tefsir”¹⁷ şeklinde tarif edenler de mevcuttur. Güllüce’ye göre ise bilimsel tefsir, Kur’ân ayetlerini bilimsel

ez-Zehabi, *et-Tefsir ve'l-Müfessirün*, Kahire: 1976, II, 349. Bu tarifteki “hakem kılma” ifadesi bazı Türkçe çevirilerde “hâkim kılma” şeklinde ifade edilmiştir. Bkz. Süleyman Gezer, *Kur’ân’ın Bilimsel Yorumu*, Ankara: 2009, s.24; Güllüce, *Bilimsel Tefsirde Usûl*, s.7; Kırca, “Kur’ân ve Modern Bilim (İlişkisi-Sahası-Sorunları)”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (2012), s.12. Ancak -Güllüce’nin de tercih ettiği gibi- tarifte geçen “hakkeme” fiili “fî” harf-i ceriyle kullanıldığı için “hakem kılma” anlamına gelmektedir (Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: 1995), s.186). Ancak unutulmamalıdır ki, hakem aynı zamanda karar verme yetkisine sahip olan kişi yani hâkimdir. Kelimenin bu şekilde “fî” harf-i cerriyle kullanımı için Nisa Sûresi 65. ayete bakılabilir.

10 Güllüce, *Bilimsel Tefsirde Usûl*, s.7-8.

11 Hülî, *Kur’ân Tefsirinde Yeni Bir Metod*, s.41; Zehebi, *et-Tefsir ve'l-Müfessirün*, II, 359-362.

12 Güllüce, “Kur’ân’a Bilimsel Yaklaşımın Değerlendirilmesi”, *Tarihten Günümüze Kur’ân’a Yaklaşımlar*, İstanbul: 2010, s.378.

13 Muhammed b. Lütfî es-Sabbâğ, *Lemehât fî Ulûmi'l-Kur’ân*, Beyrut: 1990, s.293.

14 Bu tarif, Ahmet Ömer Ebû Hâcer’e aittir. Bkz. Güllüce, “Kur’ân’a Bilimsel Yaklaşımın Değerlendirilmesi”, s.378.

15 Aydüz, *Tefsir*, s.95.

16 Eroğlu, *Tarihte Tefsir Hareketi*, s.112.

17 Kırca, *Kur’ân’a Yönelişler*, s.197.

veriler ışığında açıklamak, onlardaki bilimsel gerçekleri ortaya çıkararak i'caz yönlerini göstermektir.¹⁸

2. Bilimsel Tefsirin İlk Örnekleri

Bilimsel tefsir girişimlerinin tefsir tarihinde ilk ne zaman başladığını tam olarak belirlemek mümkün olmasa da sahabeden nakledilen bazı sözler bu konuda bir fikir vermektedir. Sahabe döneminde daha çok Kur'ân'da her şeyin bilgisinin bulunduğu, onun pek çok vecihlerinin olduğuna dair açıklamalar mevcuttur. Sahabeden İbn Abbas, İbn Mesud, Hz. Ali ve Ebu'd-Derdâdan bu meyanda sözler nakledilmiştir. Bu tür nakiller bilimsel tefsirin ilk tohumlarının sahabe tarafından atıldığını, daha o dönemde Kur'ân'da birçok ilmin bulanabileceğine işaret edildiğini göstermektedir.¹⁹

İbn Abbas'ın, Enbiyâ Sûresi 30. ayetinde geçen göklerin ve yerin yaratılışına²⁰ veya Nahl Sûresi 66. ayette zikredilen sütün oluşumuna dair açıklamaları;²¹ Kur'ân'ı anlamaya ve anlatmaya çalışan ilk neslin, ilgili ayetleri tefsir ederken kendi dönemlerinin ilmî seviyesine göre açıklamalar yapmaktan bigâne olmadıklarını göstermektedir. Söz konusu ayetlere dair tabiin neslinden nakledilen açıklamalar ise rivayet tefsirleri içinde sayısız örneğine rastladığımız bilimsel tefsir örnekleridir. Ancak vurgulamak gerekir ki, ilgili ayetleri açıklarken kullandıkları ifadeler kendi asırlarındaki bilimsel seviye ile sınırlı olmuştur.

Sahabeden İbn Mesud'un "Her kim ilim (bilgi-bilim) istiyorsa Kur'ân'ı tetkik etsin. Çünkü öncekilerin de sonrakilerin de ilmi ondadır" sözünü nakleden Zerkeşi, her bir sahabenin farklı bir ilim dalında söz sahibi olduğunu ancak tefsir ilmine dair bilgisinin derinliğinden dolayı özellikle İbn Abbas'ın "Bahr" yani "ilim denizi" olarak anıldığını belirtmektedir.²²

İslam'ın ilk nesli ve Hz. Peygamber'in talebeleri olan sahabenin bazı ayetleri tefsir ederken kullanmış oldukları ifadeler veya Kur'ân'da her türlü ilmin bulunduğu dair vurgular, her ne kadar bilimsel tefsirin ilk nüveleri olarak görünse de Kur'ân'ın, sadece nakille değil insanlığın ulaştığı bilimsel ve kültürel birikimle de tefsir edilmesi gerektiği fikrini ilk defa en ciddi biçimde savunan kişi Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî olmuştur.²³ Ancak sahabe döneminden Gazzâlî'ye gelene dek İslam âleminde yaşanan ilmî gelişmelerin Gazzâlî ve diğer ilim adamları üzerinde etkili olduğu muhakkaktır. Zira bu döneme gelinceye dek felsefe, tıp, kimya ve astronomiyle ilgili birçok eser Emeviler zamanında Yunancadan Arapçaya ter-

18 Güllüce, "Kur'ân'a Bilimsel Yaklaşımın Değerlendirilmesi", s.379.

19 Güllüce, *Bilimsel Tefsirde Usûl*, s.12, 16.

20 Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, Kahire: 2001, XVI, 255.

21 Hüseyin b. Mesud el-Beğavi, *Meâlimü't-Tenzil*, Riyad: h. 1409, V, 28.

22 Bedrüddin Muhammed ez-Zerkeşi, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Kahire: 1957, I, 8.

23 Yusuf el-Karadâvi, *Kur'ân'ı Anlamada Yöntem*, Çev. Mehmet Nurullah Aktaş, İstanbul: 2015, s.440; Sabbâğ, *Lemehât*, s.29; Demirci, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, s.278-279; Gezer, *Kur'ân'ın Bilimsel Yorumu*, s.30.

cüme edilip ilim adamlarının istifadesine sunulmuş, Abbasi halifesi Me'mun'un 830 yıllarında kurdurduğu Beytü'l-Hikme ise yaptığı çalışmaları İslam dünyasındaki birçok ilmî gelişmeye ortam hazırlamıştır.²⁴

Bilimsel tefsir tarzını ilk kez sistemli bir şekilde ele alıp savunan Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Din* adlı meşhur eserinde, "Âdâbu Tilaveti'l-Kur'ân" adlı faslın dördüncü ve son bölümünde, "Kur'ân'ı Anlama ve Nakille Değil Rey İle Tefsir Etmeye Dair" şeklinde bir başlık açarak Kur'ân'ın sadece Hz. Peygamber'den gelen nakillerle tefsir edilmesi fikrinin tutarsız olduğunu, sahabenin dahi sadece nakille yetinmediğini vurgulamış; Kur'ân'ın içerdiği ilimlerin ve manaların zenginliğini ve sadece nakille değil akılla da tefsir edilmesi gerektiğini çok etkili bir şekilde ispatlamaya çalışmıştır. Hz. Peygamber'den ve İbn Mesud'dan, "*Kur'ân'ın her kelimesinin zahr, batn, had ve matla'ı vardır*" sözünü nakletmekte, kimi âlimlere göre Kur'ân'da yetmiş yedi bin iki yüz ilmin mevcut olduğunu belirtmektedir. Nitekim Gazzâlî'ye göre bu sayı Kur'ân'da geçen kelimelerin sayısıdır ve ondaki her kelime ayrı bir ilimdir.²⁵ Bu girişten sonra ayrıntılı bir şekilde meseleyi izah etmekte, Kur'ân'ın manalarındaki bu kesret, tenevvü ve derinliği, onun Allah kelamı oluşunda aramaktadır. Çünkü ona göre yeryüzündeki bütün ilimler Allah'ın fiilleri ve sıfatlarının yansımalarıdır. Kur'ân da O'nun zâtı, fiilleri ve sıfatlarını şerh etmekte, özlü bir şekilde onları anlatmaktadır. Gazzâlî bu iddialarına dair gerek ayetlerden, gerek hadislerden gerekse sahabe sözlerinden birçok delil getirmekte ve konuyu detaylı bir şekilde vuzuha kavuşturmuştur.²⁶

Gazzâlî bu konudaki görüşlerini İhyâ'dan sonra kaleme aldığı bilimsel tefsire malzeme olacak birçok hususa değindiği *Cevâhiru'l-Kur'ân* adlı eserinde de dile getirmektedir. Bütün ilimlerin Kur'ân kaynaklı ilimler olduğunu, Kur'ân'ın, eşsiz cevherleri ve inci-mercanları zımnında bulunduran uçsuz bucaksız bir okyanusa benzediğini çok belîğ bir üslupla ifade etmektedir.²⁷ Bilimsel tefsirin ilk örneği olarak kabul edilen bu eserde Gazzâlî, Kur'ân'dan istihraç edilen ilimlere örnekler vermekte ve delillerini sıralamaktadır.²⁸

Gazzâlî'den sonraki dönemde yani hicri 6. asırda onunla aynı anlayışa sahip olup bilimsel gelişmeleri dikkate alarak tefsir kaleme alan ve bu tarz tefsiri en güzel şekilde uygulayan ilim adamı, meşhur müfessir Fahreddin er-Râzî olmuştur. *Mefâtihu'l-Ğayb* adını verdiği tefsirinde, ayetleri çok teferruatlı denebilecek kadar derinlemesine ve sistematik bir şekilde tefsir etmiş, bilimsel yönü olan ayetler üzerinde genişçe durmuş, döneminin bilimsel birikiminden hareketle ayetleri yorumlamaya çalışmıştır. Râzî, bilimsel tefsir anlayışını tefsirine yansıtan ve bu

24 Güllüce, *Bilimsel Tefsirde Usûl*, s.12; Mahmut Kaya, "Beytülhikme", *DİA*, VI, 88-89.

25 Ebu Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâu Ulumî'd-Din*, Beyrut: 2005, s.341-342.

26 Gazzâlî, *İhyâ*, s.342 vd.

27 Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, Beyrut: 1986, s.21 vd.

28 Gazzâlî, *Cevâhir*, s.44; Gezer, *Kur'ân'ın Bilimsel Yorumu*, s.30-32.

yorumlama biçimiyle tefsir yazan ilk müfessir olmuştur. Bir kalamcı olarak şöret bulmasına rağmen tefsirinde felsefi, fıkıhî, kelamî, tasavvufî konulara da geniş yer vermiş, kâinata dair bazı ayetleri kendi döneminin kozmoloji bilgilerine göre yorumlamış, örneğin birçok ayetten hareketle dünyanın yuvarlak olduğunu ispatlamaya çalışmıştır.²⁹

Kur'an ilimlerine dair en önemli eserlerden biri olan *el-Burhân fi 'Ulûmi'l-Kur'an*'ın müellifi Zerkeşi'ye göre ise Kur'an'da saklı olan ilimler bitmez tükenmez hazineler gibidir. Bu ilimleri her yönüyle kuşatmak mümkün değildir. Herkes kendi kadri kararınca ancak onu anlayabilir. Önceki nesiller onun sınırlarını keşfetmek uğrunda kendilerine düşeni yaptıkları gibi sonraki nesiller de imkân ölçüsünde bunu yapmalıydılar.³⁰ Öncekilerin ve sonrakilerin ilmi Kur'an'dadır. Ondan nice nice farklı ilimler istihraç edilebilir.³¹

Râzî sonrası dönemde, Ebu'l-Fadl el-Mürsî, Zerkeşi ve Suyûtî, bilimsel tefsirin öncülleri olmuşlar; ancak gayretleri kendi dönemlerinin bilimsel gelişmeleriyle sınırlı kalmıştır. Bilimsel tefsir hareketi, Suyûtî'den sonra 19. asra kadar devam edecek olan bir duraklama devresine girmiştir.³² Bu duraklamanın en önemli müsebbiplerinden birisi, kanaatimizce, fıkıh usulüne dair yazmış olduğu *el-Muvâfakât* adlı kıymetli eseriyle tanınan Endülüslü büyük ilim adamı İbrahim eş-Şâtıbî'dir. Suyûtî'den bir asır önce yaşamış olan Şâtıbî'nin, Kur'an'a bilimsel yaklaşıma karşı ağır tenkitlerinin ve şeriatın ümmiliği iddiasının bu duraklamada etkili olduğu görülmektedir. Fıkıh ve dil alanında çok yetkin biri olan Şâtıbî'nin bilimsel tefsir metoduna yönelik ağır eleştirilerinin de etkisiyle olsa gerek ki, Suyûtî dışında sadece cılız birkaç teşebbüs gerçekleşmiş;³³ akabinde ise 1800'lü yıllara kadar bilimsel tefsir alanında ciddi bir çalışma yapılmamıştır.³⁴

3. Şâtıbî ve Bilimsel Tefsire Vurulan Ağır Darbe

Diyebiliriz ki, insanlık tarihinde ortaya atılan hemen hemen hiçbir ilmi mesele muarızsız kalmamıştır. Her görüşün taraftarları olduğu gibi karşıtları da olagelmıştır. Bilimsel tefsir yöntemi de aynı tepkilerle karşılanmış, Gazzâlî'den bu yana savunup uygulayanlar olduğu gibi eleştiren ve karşı çıkanlar da olmuştur. Bilimsel tefsir metoduna dair birçok eserde de ifade edildiği gibi, Kur'an'a yönelik bu yaklaşıma karşı tarihteki en ciddi eleştiri Şâtıbî'den gelmiştir.³⁵

Muvâfakât adlı eserinde bu konudaki görüşlerini dile getiren Şâtıbî'ye göre

29 Gezer, *Kur'an'ın Bilimsel Yorumu*, s.33-34; Güllüce, *Bilimsel Tefsirde Usûl*, s.14.

30 Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 8-9.

31 Zerkeşi, *el-Burhân*, II, 181-182.

32 Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s.303-305; Demirci, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s.279.

33 Bu girişimler hakkında geniş bilgi için bkz. Kırca, *Kur'an'a Yönelişler*, s.203 vd.

34 Karadâvi, *Kur'an'ı Anlamada Yöntem*, s.440-441; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s.305; Güllüce, *Bilimsel Tefsirde Usûl*, s.47.

35 Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s.305; Kırca, *Kur'an'a Yönelişler*, s.210; Şehmus Demir, *Kur'an'ın Yeniden Yorumlanması*, İstanbul: 2014, s.107; Gezer, *Kur'an'ın Bilimsel Yorumu*, s.43.

Kur'an, indirildiği dönemde muhatap aldığı Arap toplumunun anladığı şekilde anlaşılması gereken bir kitaptır. Asıl olan onların anladığı şekildedir. Onlardan önce yaşamış olan veya sonraki nesillerde görülen anlayışlardan hareketle Kur'an'ı anlamaya çalışmak ve tabiata, matematiğe, mantığa, felsefeye veya sair ilimlere dair bilgileri Kur'an'a izafe etmek haddi aşmaktır. Kur'an'ı ve ondaki ilimleri herkesten daha iyi bilen sahabeden, tabiinden ve tebe-i tabiinden bize intikal eden bu tür bilgilerin olmayışı da bunun en önemli delillerindendir. Kur'an sadece indiği dönemdeki Arapların bildiği ilimlere temas etmiş; bunda ise onları hidayete kavuşturmayı, küfürden kurtarıp imana yöneltmeyi amaç edinmiştir.³⁶

Şâtıbî'ye göre İslam şeriatı, ümmî bir şeriattır. Çünkü ümmî bir topluma gönderilmiştir. Allah ümmî bir kavme ümmî bir peygamberi, onların anlayacağı bir lisan ile göndermiştir. İlgili ayetler de buna işaret etmektedir.³⁷ Kur'an, onların alışık oldukları hususların dışına çıkmamıştır. Onların anlayamayacakları şeylerin Kur'an'da olması, "teklif-i mâ lâ yutâk" yani güç yetiremeyecekleri şeylerle mükellef tutulmaları anlamına gelirdi ki bu da muhaldir. Öncekilerin ve sonrakilerin ilimlerinin Kur'an'da olması mümkün değildir. Bu tür iddialar ve rivayetler sahih değildir. Selef-i salihinden olan âlimlerin, Kur'an'da bilinen ilimler dışında ilimler aradıklarına ve bu türden meselelere dair eserler ortaya koyduklarına dair bize intikal eden hiçbir şey de olmamıştır.³⁸ Bu ve benzeri ifadelerinin akabinde Şâtıbî; bilimsel tefsiri savunanların ve her türlü ilmin Kur'an'da yer aldığını söyleyenlerin ayetlerden serdettikleri delillere cevap vermekte, ilgili ayetleri yanlış anladıklarını ifade etmektedir.

Şâtıbî, iddialarını şu sözlerle noktalamaktadır:

"Kur'an'ın içermediği şeyi ona izafe etmek caiz olmadığı gibi, içerdiği bir şeyi de inkâr etmek doğru değildir. Dolayısıyla Kur'an'ın anlaşılmasında özellikle Araplara atfedilen ilimleri yardımcı olarak kabul etmek, onlarla yetinmek gerekmektedir. Zira ancak bu şekilde ondaki şer'î hükümlere ulaşılabilir. Bu nedenle bundan başka bir yolla Kur'an'ı anlamaya çalışan, onu anlamamış ve Allah ve Resulüne yalan isnat etmiş olur."³⁹

Şâtıbî'nin bilimsel tefsire karşı çıkmasının değişik sebepleri olmakla birlikte temelini Kur'an'ın ilk muhataplarının ümmî olması ve Kur'an'ın mesajını onların anlayış seviyeleriyle sınırlandırması yatmaktadır. Şâtıbî'nin bu yaklaşımında "ümmîlik" ve "yükümlülük (mükellefiyet)" arasında çok ciddi bir bağlantı kurmuş olması dikkat çekmektedir. Meseleye fikhin temel kuralları ile yaklaşmaktadır. Mükellefiyet seviyesini tespit etmekte ümmîlik seviyesini esas almaktadır. Ona göre ümmî bir kimsenin, muhatap olduğu emir ve nehiylerden mükellef olabilmesi için

36 Ebû İshak İbrahim b. Musa eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, Mısır: 1969, s.55-56.

37 Âl-i İmrân, 3/20; A'râf, 7-157; Cuma, 62/2.

38 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, s.55-56.

39 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, s.56-57; Demir, *Kur'an'ın Yeniden Yorumlanması*, s.108.

inanca ve amele dair bütün yükümlülüklerinin, onun kavrayabileceği seviyede olması gerekir. Yoksa “teklif-i mâ lâ yutâk” ile mükellef tutulmuş olur. Böyle bir şey ise söz konusu olamaz. Zira Allah insanları kapasitelerinin üstündeki şeylerle mükellef tutmamıştır.⁴⁰ İnsanlar arasında zekâ ve anlayış farklılıkları vardır. Bununla birlikte mükellefiyetlerde genelin anlayış seviyesi esas alınmıştır. Bunun üstündeki anlamalar ise istisnadır. İstisnalar ise kaideyi bozmaz. Mükellefiyet sınırı herkesin anlayabileceği seviyedir.⁴¹

Bir usulcü olması hasebiyle iddialarını güçlü bir mantık örgüsü içinde sunan ve delillerle kuvvetlendiren Şâtıbî'nin bilimsel tefsire yönelik bu karşı duruşu, ilim dünyasında etkili olmuş ve Şâtıbî sonrası dönemde Kur'ân'a bilimin gelişmeleri ışığında yaklaşım yeni yorumlar ortaya koyan ciddi eserler telif edilememiştir. 19. asır ve sonrasında bilimsel gelişmelerin ivme kazanması ve birçok yeni keşfin yapılması ise bilimsel tefsir çalışmalarını yeniden başlatmış, 20. asırda yazılan bazı eserlerde Şâtıbî'nin iddialarına cevap verilmeye başlanmıştır.

Şâtıbî'nin bu konudaki görüşlerine verilen cevaplar özetle şöyledir: Her ne kadar Kur'ân'ın ilk muhatabı olan Arap toplumu ve Hz. Peygamber, ümmî iseler de bu durum onların hep ümmî kalacağı anlamına gelmez. Nitekim Kur'ân da ümmî bir toplumu ümmilikten ilim ve nur deryasına çıkarmayı hedeflemiş, yirmi üç yıllık vahiy sürecinde yoğrulmuş yepyeni bir toplum ve ortaçağın cehaletinde bir nur oluşturulmuştur. Kur'ân'ın, nazil olduğu süreçte ilk muhataplarının anlayış seviyelerini gözettiği genel olarak kabul edilen bir husustur. Ancak onları belli şeylerle mükellef tutarken aynı zamanda pek çok yeni bilgi de öğretmiştir. Dolayısıyla “ümmîlik” sürekli devam edecek ve ümmî kalınacak demek değildir. Ümmîlik Hz. Peygamber hakkında övülen bir durumdur. Çünkü onun, ümmî olduğu halde Kur'ân gibi bir kelâmı insanlara aktarmış olması, Kur'ân'ın kendi sözü değil beşer üstü bir söz yani Allah kelâmı oluşuna delil olarak gösterilmiştir. İslam tarihi boyunca Mekke'den Medine dönemine, akabinde raşit halifeler devrine varıncaya kadar ilme, okuma-yazmaya, yabancı dilleri öğrenmeye, Kur'ân'ı ve hadisi ezberleyip manalarını keşfetmeye verilen değer; İslam'ın temel hedefinin insanlığı ümmilikten kurtarmak, beşerin ilim, ahlak, anlayış ve medeniyet seviyesini hep ileri götürmek olduğunu göstermektedir. Ayrıca Kur'ân'ın ilk muhatapları olan Arap toplumundan ve İslam'ın ilk nesillerinden bilimsel tefsire dair bir şeyin intikal etmemiş olması, sonraki nesillerin bu hususta eser ortaya koymamasını gerektirmez. Bir bilgiyi başkasından alan bir kişi veya nesil, o bilgiyi kendisine nakleden kişi veya nesilden daha anlayışlı ve kabiliyetli olup çok daha iyi anlayabilir ve ileriye taşıyabilir. Hele hele aktarılan bu bilgi Kur'ân ise asırlar geçtikçe gençleşmesi onun icazındandır. Nitekim ilim de nesilden nesile aktarılan bir tecrübeler birikimidir.

40 Bakara, 2/286.

41 Zehebi, *et-Tefsir ve'l-Müfessirün*, II, 356-358; Ergün Çapan, “Şâtıbî'nin İlmî Tefsir Anlayışına Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 38 (2012), s.279.

Asırlar geçtikçe insanlar önceki nesillerin hayal dahi edemedikleri birçok buluş gerçekleştirmiş, birçok yeniliğe imza atarak ilmî seviyeyi yükseklerle çıkarmıştır.⁴²

4. Son İki Asırda Bilimsel Tefsir Çalışmaları

Daha önce de belirttiğimiz gibi 19. ve 20. asırlar, uzun süren bir durgunluk döneminin ardından bilimsel tefsir çalışmaları açısından yeni gelişmelere sahne olmuştur. Bilimsel tefsir metodu, her ne kadar Şâtıbî'den bu yana bazı eleştiri oklarına maruz kalmış olsa da 19. asrın ortalarından itibaren tefsir ilminin yeni ve parlayan yüzü olarak öne çıkmış, bilim ve teknolojinin akıl almaz bir hızla ilerlediği çağımızda gündün güne önemini ve etkisini arttırmıştır. Tefsir ilminin tarihi seyri içerisinde, Gazzâlî, Ebu'l-Fadl el-Mursî, Râzî ve Suyûtî gibi ilim adamlarının eserlerinde örnekleri mevcut olan ancak bilimsel gelişmelerin ivme kazanması ve Kur'an ayetlerinde zikredilen bazı meselelere ışık tutan keşiflerin gerçekleşmesiyle bilimsel tefsir; 19. yüzyılda Muhammed b. Ahmed el-İskenderânî ve Seyyid Abdurrahman el-Kevâkibî gibi ilim adamlarının çalışmalarıyla yeniden gündeme gelmiş ve canlanmaya başlamıştır.

Bilimsel tefsir hareketinin 19. asırdaki ilk muharriki Muhammed b. Ahmed el-İskenderânî'dir. Bu konudaki ilk eser de onun kaleme almış olduğu *Keşfu'l-Esrârî'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye fî mâ Yete'alleku bi'l-Ecrâmî's-Semâviyye ve'l-Arzîyye ve'l-Hayevânât ve'n-Nebâtât ve'l-Cevâhiri'l-Ma'deniyye* adlı eserdir.⁴³ Bu eserin, İslâm âleminde Suyûtî'den sonra durağanlaşan bilimsel tefsir hareketinin yeniden canlanmasına vesile olan ilk muharrik olduğu söylenebilir. Eser, 1880 yılında Mısır'da üç cilt hâlinde basılmıştır. Türkiye'de de sadece birkaç kütüphanede mevcuttur. Ayetleri şu anda elimizde bulunan Mushaf tertibine göre değil de konularına göre açıklayan ve yorumlayan bu eser tefsir alanında yazılmış bir eser olduğu halde, ayetlerle doğrudan ilgisi olmayan tıp, astronomi, botanik, zooloji, biyoloji gibi bilim dallarını ilgilendiren konulara öncelik vermektedir. İskenderânî, giriş bölümünde bu eserin yazılış nedenini şöyle izah etmiştir:⁴⁴

“1290 [hicri] yılında bazı Hıristiyan doktorların katıldığı bir toplantıda hazır bulunmuştum. Bu doktorlar, taş kömürünün oluşumu ve Tevrat ile İncil'de buna işaret edilip edilmediği konusunda tartışmaya başladılar. Sorulan sorular, verilen cevaplar, yapılan araştırma ve tartışmalardan sonra, Tevrat'ta da İncil'de de, ne açık ne de işaret eder bir şekilde taş kömüründen kesinlikle söz edilmediğine karar verdi-

42 Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tunus: 1984, I, 44-45; Karadâvî, *Kur'an'ı Anlamada Yöntem*, s.444; Demir, *Kur'an'ın Yeniden Yorumlanması*, s.108; Güllüce, *Bilimsel Tefsirde Usûl*, s.47-48; Çapan, “Şâtıbî'nin İlmî Tefsir Anlayışına Eleştirel Bir Yaklaşım”, s.279.

43 Ateş, “Keşfu'l-Esrâr: Bilimsel Tefsir Hareketinin XIX. Asırdaki İlk Muharriki”, s.114.

44 İskenderânî'nin yazmış olduğu bu esere ait bilgiler, 1994 yılında “İskenderânî ve İlmî Tefsirdeki Yeri” adlı bir yüksek lisans tezi hazırlamış olan Abdurrahman Ateş'in “Keşfu'l-Esrâr: Bilimsel Tefsir Hareketinin XIX. Asırdaki İlk Muharriki” başlıklı makalesinden alınmıştır. Bkz. Ateş, “Keşfu'l-Esrâr: Bilimsel Tefsir Hareketinin XIX. Asırdaki İlk Muharriki”, s.111-134.

ler. Daha sonra bana şu soruyu yönelttiler: “Kur’ân’da buna işaret ediliyor mu? Eğer işaret edilmiyorsa o zaman nasıl oluyor da Allah, “Biz o kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık” buyuruyor? Yok, eğer işaret ediliyorsa, nerede ve hangi sûrede buna dair bir ayet vardır?”. Bunun üzerine öne atıldım ve gücümün yettiği kadar anlattım. Daha sonra birçok âlimin sözlerini araştırdım, fesahat ve belagat ehlinin binlerce meselesini inceledim, tefsir ve tıp kitaplarından faydalandım, üstün bir gayret ve yoğun bir çalışma ile beraber birçok âlimin sözleri üzerinde durdum. Taş kömürünün oluşumu üzerinde durduktan sonra çabam arttı ve hayvanların, bitkilerin, gök ve yer cisimlerinin, yer altı madenlerinin nasıl oluştuğunu, genellikle güvenilir sözlerle yetinerek açıkladım. Bunu ise üç bölüm halinde ortaya koydum.”⁴⁵

Üç ciltten oluşan eserin her cildinde ayrı bir bölüm bulunmaktadır. İskenderânî’nin belirttiği üç bölümün ciltlerdeki sıralaması şöyledir: 1. cilt (1. bölüm), canlıların oluşumu ve bununla ilgili konular; 2. cilt (2. bölüm), göklerin ve yerin yaratılışı; 3. cilt (3. bölüm) ise bitkilerle ilgili ayetlerin tefsiri hakkındadır. İskenderânî’nin, tefsirinde müspet ilimler ile ilgili konuları ayrıntılı bir şekilde işleminin temel nedenlerinden birisi, hatta en önemlisi, kendisinin tıp doktoru olmasıdır. Bunun yanı sıra, yaşadığı zaman, ortam ve toplum, kendisini böyle bir eser yazmaya zorlamış ve bunu eserinin girişinde ifade etmiştir. İskenderânî kendi branşı olan doktorluğun alanına giren tıbbi konuları, insanların yaratılışı, büyümesi, gelişmesi, yaşaması ile ilgili ayetlerde incelemiş; söz konusu ayetlerden hareketle, kendi dönemindeki tıbbi gelişmeler doğrultusunda insan ve yapısını incelemiş ve birçok önerilerde bulunmuştur. Tıbbın yanı sıra tedavide kullanılan birçok bitki türünü de, bitkilerle ilgili ayetleri incelediği bölümde ele almış; yine kendi döneminde bunların tedavideki etkilerini incelemiş, yabancı bilim adamı ve doktorların görüşleriyle konuları açıklamıştır. Yine yeryüzü ve gökyüzü ile ilgili ayetleri de ayrı bir bölüm halinde incelemiş; ayetlerde söz konusu edilen gece, gündüz, yağmur, kar, fırtına, şimşek, yıldırım gibi tabiat olaylarını, bunlara bağlı olarak da kâinatta meydana gelen diğer olayları geniş bir şekilde ele almış; kendi çağının astronomi bilgileriyle bunları açıklamıştır. Bu haliyle İskenderânî’nin bu eseri bazen tıp, bazen biyoloji, bazen astronomi, bazen de botanik kitabı izlenimini vermektedir. Ancak bu ekolün ilk temsilcileri olan Gazzâlî, Râzî, Ebu’l-Fadl el-Mursî ve Suyûtî’nin kendi eserlerinde yer verdikleri görüşleri dışında bugün bilimsel tefsir alanında elimizde bulunan eserlerin tamamının İskenderânî’den sonraki dönemde yazılmış olduğu inkâr edilemez bir gerçektir.⁴⁶

İskenderânî’yi, *Tabâi’u’l-İstibdâd ve Mesâiri’u’l-İsti’bâd* adlı eserin yazarı Seyyid Abdurrahman el-Kevâkibi takip etmiş ve bu hareketin savunuculuğunu yapmıştır. 1900 yılında yayınlanan bu eser; Kevâkibi’nin bilimsel tefsir konusunda,

45 Ateş, “Keşfu’l-Esrâr: Bilimsel Tefsir Hareketinin XIX. Asırdaki İlk Muharriki”, s.119; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s.305-306.

46 Ateş, “Keşfu’l-Esrâr: Bilimsel Tefsir Hareketinin XIX. Asırdaki İlk Muharriki”, s.123, 133.

bazı gazetelerde yazdığı makalelerden oluşan bir mecmuadır. O, Kur'ân'ı "ilimlerin güneşi ve hikmetlerin hazinesi" olarak görür ve ona "Şemsu'l-'Ulûm ve Kenzu'l-Hikem" adını verir. O, zamanın geçmesiyle, Kur'ân'daki bilimsel ifadelerin çok daha iyi anlaşılacağını ifade eder. Avrupalı, Amerikalı ilim adamları tarafından keşfedilen hakikatlerin Kur'ân'da açık veya imâ yoluyla bulunabileceğine işaret ederek Kur'ân'da fizik, astronomi, tabiat ve tıp bilimlerine ait bazı örnekler verir.⁴⁷

Kevâkibî ile aynı dönemde bilimsel tefsir hareketinin öncülüğünü yapmış olan bir başka kişi ise aslen bir asker olan ve Osmanlı Devleti'ne bağlı olarak birçok askerî ve idari görevde bulunmuş olan Gazi Ahmed Muhtar Paşadır. *Serâiru'l-Kur'ân*⁴⁸ adını verdiği eserinde astronomi ile ilgili yetmiş kadar ayeti toplamış, zamanının yeni ilimleri ile tefsir etmiş ve bu ayetlerin Kopernik'in ortaya koyduğu sistem ile uygunluğunu göstermiştir. Bu eser sahasında yazılan ilk ciddi eserlerden sayılmıştır.⁴⁹ Meşhur ilim adamı Mustafa Sadık er-Râfî, *I'câzu'l-Kur'ân* adlı eserinde, bu esere özel bir yer ayırmış ve hakkında birçok övgülerde bulunmuştur.⁵⁰

1900'lerde İstanbul'da basılmış olan *Serâiru'l-Kur'ân*'ın mukaddimesinde müellif, Kur'ân'ın bilimsel yönünü şöyle açıklamaktadır:

"Kur'ân'da üç beş sahife yoktur ki bir münasebet-i bedia ile onlarda, kâinata ve ahval-i semaya dair bir ayet bulunmasın. Bunun kısım-ı küllisinde, "baksanıza, görürsenize, bakmıyorlar mı" gibi birer cümle-i nûshâmiz ile kâinatın tetkik-i hali ta'nik-i ahval-i emri ferman buyuruluyor. "el-Umûru merhûnetun bi evkâtiha" mantukunca, zamanı gelmiş olacak ki ahiren verdiğim kararda sebat ederek vücuda getirdiğim şu eseri, taht-ı enzâr-ı ulu'l-ebşâra vaz'a cüreyyâb oldum. Bir mukaddime, üç fasıl, bir hâtîme ile hitâm verdiğim şu esere *Serâiru'l-Kur'ân fî Tekvîni ve İfnâi ve İ'âdeti'l-Ekvân* namını verdim."⁵¹

Daha sonraları yazacağı tefsiriyle bilimsel tefsirin en büyük temsilcisi olarak tanınacak olan Tantâvî el-Cevherî, 1905 yılının Ekim ayında, *et-Tâcu'l-Murassa' bi-Cevâhiri'l-Kur'âni ve'l-'Ulûm* adlı eserini telif etmiştir. 1925 yılında yazımı biten ve 25 ciltten oluşan *el-Cevâhir fî Tefsiri'l-Kur'ân* adlı eser ile de bilimsel tefsir ekolünün en büyük temsilcisi olmuş, bu eseri ise bu sahanın akla gelen ilk örneği haline gelmiştir. Tantâvî, bilimsel tefsir kapsamına aldığı ayetlerle ilgili olarak akla gelebilecek her türlü bilgiyi vermiştir. Çeşitli rivayetlere de yer verilen eserde "letâif" ve "cevâhir" başlıkları altında yapılan izahlar en uzun bölümleri oluşturur. Gökyüzü ile ilgili olan ayetlerin açıklamalarında, astronominin o döneme ait son tespitlerinin yanı sıra uzay ve uzayda bulunan cisimler ile ilgili fotoğraf, grafik ve

47 Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s.306; Kırca, *Kur'âna Yönelişler*, s.204.

48 Osmanlıca yazılmış olan *Serâiru'l-Kur'ân*, Seyyid Muhibbüddin el-Hatib tarafından Arapça'ya çevrilerek Emir Şekib Arslan'ın önsözüyle basılmıştır. Ayrıca Ali Turgut, eseri sadeleştirip açıklamalar ilâve ederek *Yaratılış ve Ötesi* adıyla 1989'da İstanbul'da yayınlamıştır. Bkz. Rifat Uçarol, "Gazi Ahmed Muhtar Paşa", *DİA*, XIII, 448.

49 Uçarol, "Gazi Ahmed Muhtar Paşa", *DİA*, XIII, 445-448; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s.306.

50 Kırca, *Kur'âna Yönelişler*, s.205.

51 Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Ankara: 2005, s.346.

şemalara yer verilir. Aynı şekilde hayvanlar ve bitkiler ile ilgili ayetlerin açıklamalarında da hayvan ve bitki resimlerinden birçok örnekler bulunur. Eser bu haliyle tefsirden çok bir ansiklopedi görünümündedir.⁵²

Şunu vurgulamak gerekir ki; Suyûtî sonrası dönemde durağanlaşan hatta durma noktasına gelen bilimsel tefsir hareketi, tüm eleştirilere rağmen Tantâvî'nin çok cesurca bir girişimle ve yılların birikimiyle bu hacimli eseri telif etmesinin ardından çok büyük bir ivme kazanmıştır. Müslüman ülkelerdeki birçok ilim adamı bu eserden etkilenmiş, artık farklı bilim dallarında uzman olan kişilerce Kur'ân ve hadislerde bilimi ilgilendiren ifadeler özel olarak incelenmeye başlamıştır. 1940 yılında vefat eden Tantâvî'nin bu gelişmelerdeki payı, inkâr edilemeyecek kadar büyüktür.

20. asırda telif edilen hemen hemen tüm tefsirlerde, bilimsel tefsir örneklerine rastlanmaktadır. Bunun yanı sıra Kur'ân ve bilim ilişkisi, sadece bazı tefsir kitaplarına, risalelere ve belli bir konu hakkında yazılan kitaplara konu olmakla kalmamış; akademik-bilimsel çalışmalara da konu olmuştur. Türkiye'de bu konuda ilk çalışmayı yapan kişi Celal Kırca'dır. Kırca, öğretim üyeliği tezi olarak hazırladığı çalışmayı 1981 yılında *Kur'ân-ı Kerim ve Modern İlimler* adıyla yayınlamıştır. Daha sonra da astronomi, jeoloji, fizik, biyoloji, psikoloji, sosyoloji, daktiloskopi vb. ilimlerin Kur'ân'la ilişkisini incelediği *Kur'ân ve Fen Bilimleri* adlı eserini yayınlamıştır.⁵³ Ancak Türkiye'de bu alandaki zayıflık ve yetersizlik devam ederken son yıllarda bu alanda yazılmış olan birçok Arapça eser ortaya çıkmıştır. Zağlûl en-Neccar, Abdülmecid ez-Zindânî, Abdurrezzak Nevfel, Hind eş-Şelebi, Ahmed Ömer Ebû Hicr, Müsâid b. Süleyman et-Tayyâr, Hanefi Ahmed, Muhammed Ahmed Demrâvi, es-Seyyid Cümeyle, Yusuf Mürüvve, Abdülaziz İsmail ve Mürhif Abdulcebbar gibi ilim adamlarının konuyla ilgili eserleri bunlar arasında sayılabilir.⁵⁴

5. Bilimsel Tefsir Metodunun Güncel Durumu

Yukarıda tarihî gelişimini ve geçirdiği serüvenleri özetle vermeye çalıştığımız bilimsel tefsir metodu, ne ilginçtir ki, özellikle Şâtıbî'nin Kur'ân'ın ilk nüzul döneminde ümmî olduğunu vurguladığı Arap toplumunda neşvü nema bulmuş; 19. asırdan bu yana bilimsel tefsire dair eserlerin neredeyse tamamı Arap âleminde neşredilmiştir. İskenderânî ve Kevâkibî'nin girişimleriyle başlayan bu yeni süreç-tüm eksik ve kusurlarına rağmen- Tantâvî'nin *el-Cevâhir fî Tefsiri'l-Kur'ân*'i ile zihinlerdeki duvarları yıkmış; Kur'ân'ın ifadelerinde bilimi ilgilendiren yönlerin

52 Kırca, *Kur'âna Yönelişler*, s.206; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s.306-308; Mehmet Suat Mertoğlu, "Tantavî Cevheri", *DİA*, XXXIX, 579-580.

53 Kırca, *Kur'ân ve Fen Bilimleri*, İstanbul: 2005.

54 Bu eserler hakkında geniş bilgi için bakınız: Kırca, *Kur'âna Yönelişler*, s.195-214; Demir, *Kur'ân'ın Yeniden Yorumlanması*, s.11-123; Ateş, "Geçmişten Günümüze Bilimsel Tefsir Okulu", s.130 vd.

de olduğu, bu nedenle bilimsel tefsir metodunun kaçınılmaz bir gerçek olduğu fikri genel kabul görmeye başlamıştır. İster adına “ilmî icâz” densin isterse “ilmî”, “fennî” veya “bilimsel” tefsir densin; Kur’ân’ın verdiği bilgilerin daima bilimin önünde olduğu, onun tek “mu’ciz” yönünün edebî/luğavî yönü olmadığı gerçeği, bu alanda yapılan onlarca çalışmayla ispatlanmıştır ve ispatlanmaya da devam etmektedir. Son yıllarda bu alanda yaptıkları çalışmalarla öne çıkan ve yazdıkları eserlerle isimlerini tüm dünyaya duyuran Zağlûl en-Neccar ile Abdülmecid ez-Zindânî’nin eserleri dahi bu gerçeği ortaya koymaya yeterlidir.

Kur’ânda İlmî Mucizeler adlı eserinde Zindânî, Kur’ân’daki bazı ifadelerin bilimsel gelişmelerle birlikte anlaşılıp tefsir edilmesinin imkânını, gerekliliğini ve bu metodun birçok bilim adamı üzerindeki derin etkisini; bu metod neticesinde, alanında söz sahibi olan batıdan veya doğudan birçok kişinin, Kur’ân’ın beşer üstü bir kitap olduğunu kabullenmek zorunda kaldığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.⁵⁵ Örnek vermek gerekirse; Zindânî’nin, anatomi ve embriyoloji alanlarında yetkin bir bilim adamı olan ve yazmış olduğu eserler kaynak kabul edilen Keith L. Moor ile yaptığı görüşmelerden bahsetmek yerinde olacaktır. Zindânî’nin girişimleri neticesinde ceninin anne karnında geçirdiği evreler hakkında Kur’ânda geçen ifadeler⁵⁶ muttali olan Moor; ilgili ifadelerin, insanlığın son yıllarda keşfetmiş olduğu bilimsel bulgularla birebir örtüştüğünü, bu bilgilerin on dört asır öncesinde bir beşer tarafından ortaya konmasının mümkün olmadığını, ancak vahiy kaynaklı olabileceğini kabul etmiştir. Moor, Kur’ân’ın cenin hakkında kullanmış olduğu “alaka” ve “mudğâ” kelimelerinin ilgili merhaleyi en güzel şekilde ifade ettiğini örnek resimler üzerinden göstermiş ve açık sözlülükle “*Tüm bunlar gösteriyor ki, Muhammed Allah’ın elçisidir.*” demiştir.⁵⁷

Zindânî ayrıca Budist bir bilim adamı olan Tagata Tagasun’la yaptığı görüşmelerden de bahsetmektedir. Tayland Trengmayn Üniversitesi Tıp Fakültesi dekanlığı da yapmış olan Tagasun’un Kur’ân ve hadislerde gördüğü ifadeler karşısında çok etkilendiğini ve bu konularda araştırmalar yapmaya başladığını, bir müddet sonra dünya çapında birçok uzmanın katıldığı bir tıp kongresinde herkesin huzurunda Kur’ân’ın Allah kelamı olduğunu ikrar ederek şahadet getirdiğini belirtmektedir.⁵⁸

Zağlûl en-Neccar’ın telif ettiği kitaplar, yayınladığı makaleler ve birçok internet sayfasında yayınlanmakta olan videoları ise bilimsel tefsirin vardığı noktaları göstermesi açısından takdire şayandır.⁵⁹ On yılı aşkın süredir İslam Konferansı

55 Abdülmecid Zindânî, *Kur’ânda İlmî Mucizeler*, çev. Resul Tosun, İstanbul: 2014, s.9-128.

56 Hacc, 22/5; Mü’minün, 23/14.

57 Zindânî, *Kur’ânda İlmî Mucizeler*, s.15-17.

58 Zindânî, *Kur’ânda İlmî Mucizeler*, s.37-40.

59 Zağlûl en-Neccar’ın hayatı, eserleri ve ilgili bazı videoları için şu internet sayfalarına bakılabilir: <http://www.elnaggarzr.com/Home.html> (Erişim tarihi: 25.02.2016); https://ar.wikipedia.org/wiki/زغلول_النجار (Erişim tarihi: 25.02.2016).

Teşkilatı bünyesinde çalışmalarını sürdüren “Kur’ân ve Hadislerdeki Bilimsel Mu-
cizeler Heyeti” de bu alanda çok kıymetli çalışmalar sürdürmektedir.⁶⁰

Kur’ân’da geçen bazı ifadelerin mutlaka bilimsel gelişmelerle birlikte yorum-
lanması gerektiğine dair bazı örnekler vermek yerinde olacaktır. Türkiye’de bu
alandaki teorinin yanında doğrudan pratiğe yönelik çalışma yapan tek kişi olduğu-
nu söyleyebileceğimiz Celal Kırca’nın vermiş olduğu bir örneği özet olarak sun-
mamız konunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır:

Kur’ân’da iki ayette birbirine çok yakın olan şu ifadeler geçmektedir:

“Allah, görmekte olduğunuz şu gökleri direkler olmaksızın yarattı.”⁶¹

“Allah, görmekte olduğunuz şu gökleri direkler olmaksızın yükseltti.”⁶²

Bu ayetlerin genelde tercümesi bu şekilde verilmektedir. Ancak her iki ayette
de geçen “terevnehâ” kelimesindeki “hâ” zamiri “gökler” anlamına gelen “semâvât”
kelimesine raci kabul edildiğinde anlam bu şekilde olmaktadır. Eski müfessirler de
ekseriyetle ayeti bu şekilde tefsir etmişlerdir. Hâlbuki genel kural zamirin en yakın
münasip isme raci olmasıdır ve buradaki “hâ” zamirinden hemen önceki kelime
“direkler” anlamına gelen “amed” kelimesidir. Şayet zamir bu kelimeye râci kabul
edilirse bu takdirde anlam şu şekilde olmaktadır: “Allah gökleri, görebileceğiniz
direkler olmaksızın yükseltti/yarattı.”

Ayet hakkındaki bu tercih genel dil kuralları açısından da daha doğru ve ön-
celikli olduğu halde eski müfessirler diğer ihtimali anlamak onlara daha makul
geldiği için ikincil anlamı tercih etmişlerdir. Öncelikli ve asıl anlam dikkate alındı-
ğında “Allah semaları görebileceğiniz direkler olmaksızın yükseltti/yarattı. Yani gök-
leri görülebilen direkler değil de bir başka güç, görünmeyen direkler ayakta tutuyor”
şeklinde bir anlam söz konusudur. “Allah, gördüğünüz şu gökleri direksiz yükseltti/
yarattı” cümlesiyle “Allah gökleri, görebileceğiniz direkler olmaksızın yükseltti/yaa-
rattı” cümlesi arasında ince bir fark mevcuttur. Son cümlede çok latif bir üslup ile
gökleri gözle görülemeyen bir kuvvetin veya fiziksel bir kanunun ayakta tuttuđu-
na dair bir işaret söz konusudur. Bu nedenle ayetin bilimsel araştırmalarla ortaya
çıkartılmış olan genel çekim kanunu ile irtibatlandırılması gayet doğal gözükme-
ktedir.⁶³

Bir başka örnek ise renklerin insan psikolojisi üzerindeki etkilerine işaret
eden şu ayettir: “Onlar, “Bizim için Rabbine dua et de, o ineğin rengi neymiş, açık-
lasın” dediler. Mûsâ da: “Rabbim diyor ki: O, sapsarı; rengi bakanların içini açan bir
inektir.” dedi.”⁶⁴

60 Bu heyetle ilgili geniş bilgi için şu internet sayfasına bakılabilir: <http://www.eajaz.org> (Erişim tarihi: 25.02.2016).

61 Lokman, 31/10: “خَلَقَ السَّمَاوَاتِ يَغْيِرُ عَمَدٍ تَرْوِيهَا”

62 Ra’d, 13/2: “اللَّهُ الَّذِي رَفَعَ السَّمَاوَاتِ يَغْيِرُ عَمَدٍ تَرْوِيهَا”

63 Kırca, *Kur’ân’a Yönelişler*, s.212-213.

64 Bakara, 2/69.

Ayette, İsrailoğulları tarafından kesilmesi emredilen bir ineğin bazı vasıfları zikredilmekte, kendisine bakanların içini açan, sevinç ve neşe uyandıran parlak sarı bir renge sahip olduğu belirtilmektedir.⁶⁵ Ayetteki “tesürru” kelimesi, Türkçe meallerde genelde “iç açan, ferahlatan, sürur ve neşe veren, mesrur kılan” vb. şekillerde çevrilmiştir.⁶⁶ Maverdî, ayetteki “tesürru'n-nâzirin” ifadesini açıklama babında “parlak sarı rengi ile bakanların hoşuna giden, sürûr uyandıran” ifadesini kullanmış, sürûrun ise “kalbin etkilenmesi” olduğunu belirtmiştir.⁶⁷ Ayetin tefsiri sadedinde birçok eserde, parlak sarı renge dikkat çekilmiş, hatta bazı kaynaklarda Hz. Ali'nin genelde sarı renkli çarık giydiği ve bu ayeti delil göstererek, “Sarı deriden ayakkabı giyenin gam ve kederi azalır.” dediği rivayet edilmiştir.⁶⁸

Ayette geçen sarı renk için, “tesürru'n-nâzirin” yani “bakanları sevindiren, iç açan” ifadesinin kullanılmış olması, Mısırlı göz uzmanı Dr. Mustafa Ahmet Azb'in dikkatini çekmiş ve renkler üzerinde bir dizi araştırma yapmasına neden olmuştur. Bu araştırmalar sırasında, insan gözünün kırmızı veya mavi rengi görebilmek için yüksek bir enerji harcarken; sarı rengi görebilmek için enerji sarf etmediği ortaya çıkmıştır. Zaten sarı rengin frekans ve dalga boyu itibarı ile hemen beyazdan sonra gelmesi de bunu göstermektedir. Batıda yapılan diğer bazı araştırmalarda da, Kur'an'ın sarı renk için kullandığı ifadenin, fiziksel bir gerçek olduğu tasdik edilmiştir. Kanada'nın Alberta Üniversitesi'nde güzel sanatlar profesörü olan Harry Wohlfarth; sarı ve sarının karışımı olan açık renkli sınıflarda, öğrencilerin daha uyumlu ve daha başarılı olduğunu ortaya çıkarmıştır. Amerika'da yapılan bazı araştırmalarda da sarı ve tonlarına boyanmış odalarda kalan mahkûmların daha az problem çıkardıkları; hastanelerde tutulan uyuşturucu bağımlılarının ise daha az uyuşturucu talep ettikleri ve şiddet kullanma oranlarının azaldığı tespit edilmiştir.⁶⁹

Bilimsel tefsirin lüzumuna, tefsir araştırmacılarının bu hususta gayret etmeleri gerektiğine dair deliller Kur'an'da fazlasıyla mevcuttur. Nitekim şu ana kadar gerçekleştirilmiş bilimsel keşifler ve elde edilmiş olan bilimsel birikim ile irtibatlandırılarak anlaşılan birçok ayet olduğu gibi geleceğe yönelik işaretler taşıyan ancak henüz insanlığın geldiği bilimsel seviye yeterli olmadığı için tam olarak künhüne varılamayan bazı ayetler de göze çarpmaktadır. Bu tür ayetler her ne kadar mucize inancıyla da bağlantılı ise de bazıları açık bir şekilde gelecekte bilimin ulaşabileceği seviyeye dair işaretler vermektedir. Rahman Sûresi'nde göklerin sınırlarına ve yerin derinliklerine ulaşma ve onları geçmeye çalışma girişimi olarak yorumlana-

65 Taberî, *Câmi'ü'l-Beyân*, II, 96.

66 Hasenat-4.0, Kur'an Araştırma Sistemi (İnteraktif), tsm. Bahadır Çolak, 2007-2009, Bakara, 2/69.

67 Maverdî, *en-Nüketü ve'l-'Uyûn*, I, 140.

68 Zemaşşeri, *el-Keşşâf*, s.81; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, III, 128; Kurtubî, *el-Câmi'*, II, 186; Neseî, *Medârikü't-Tenzil*, I, 59; Âlûsî, *Râhu'l-Me'âni*, I, 289.

69 Abdulmecid Okcu, “Kur'an'da Renkler”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28 (2007), s.149-150.

bilecek olan ifadeler,⁷⁰ Neml Sûresi'nde hayvanların dilini anlama⁷¹ ve eşyanın ışık hızıyla nakli yani ışınlamayla⁷² ilgili ifadeler, müşriklerin bin yıl yaşama arzularını nefyemeyen⁷³ ve Hz. Nuh'un bin yıl civarında yaşadığına dair ifadeler,⁷⁴ bire yedi yüz veren buğdaydan bahseden ifade,⁷⁵ üç günlük susma orucuyla çocuk sahibi olabilme arasında ilişki kuran ifadeler,⁷⁶ günümüz itibariyle bilimin çok daha ilerisinde ifadelerdir. Bilimsel tefsir araştırmalarının bir amacı da bu ve benzeri ayetlerden hareketle Kur'an'ın Allah kelamı oluşuna dair delilleri ispatlamaktır.

Sonuç

Bilimsel tefsir, eleştirilerin yoğunluğu nedeniyle günümüz Türkiye'sinde tefsir araştırmacılarının yaklaşmaya korktuğu bir alan olarak görünmektedir. Nitekim Türkiye'de bu alanda yapılan akademik çalışmalar yok denecek kadar azdır ve olanlar da teorik düzeyle sınırlı kalmış, pratiğe geçememiştir. Tarihsel süreç içerisinde kendi dönemlerinin bilimsel düzeyine göre ayetleri yorumlarken kimi ilim adamlarının yapmış oldukları hatalar, böyle bir gayretten vazgeçmeye değil, bilakis bu tecrübelerden istifade ederek daha sağlam, tutarlı ve temkinli araştırma ve yorumlar yapmaya götürmelidir. Eldeki birçok delil ve özellikle Arap dünyasında yapılan birçok çalışma, ülkemizde de bilimsel tefsir çalışmalarının geliştirilmesi, kabul ve ret tartışmalarının geride bırakılması gerektiğine işaret etmektedir. İfrat ve tefrite kaçmadan ve eldeki tefsir birikimini de bir tarafa atmadan, Arap dilinin imkânları ölçüsünde, çağımızın bilimsel bilgi ve bulgularından da istifade ederek Kur'an'ı daha iyi anlamaya çalışmak, hatta onun ifadelerinden hareketle gelecekteki bilimsel gelişmelere ışık tutup kapı aralamak tefsir bilim dalının en önemli işlevlerinden biri olmalıdır. Bu gayret, Kur'an'ın asıl hedefinin insanın hidayeti olduğu gerçeğiyle çelişmemektedir. Bilakis onun beşer üstü bir kelam ve her şeyi yaratıp yöneten ve künhüyle bilen Allah'ın mu'ciz sözleri olduğunu ispatlaması yönüyle insanın hidayetine de yardımcı olmakta ve "İ'cazu'l-Kur'an" ilmine hizmet etmektedir. Bu nedenle bilimsel tefsir metodu, bazı mahzurlar öne sürülerek reddedilmesi gereken bir metot olmayıp tam tersine ciddi araştırmalarla usul ve esasları belirlenip disipline kavuşturulması ve derinleştirilmesi gereken bir yöntemdir.

Geçmişte, yakın tarihte ve günümüzde, bilimsel tefsir metoduna yöneltilen eleştiriler bir kenara atılmamalı, bu eleştiriler doğrultusunda eksiklikler giderilmeli ve tefsir alanında çalışma yapan araştırmacılardan özellikle bilimsel tefsir alanında uzmanlaşacak kişiler yetiştirilmelidir. Bilimsel ve teknolojik açıdan ileri

70 Rahman, 55/33-35.

71 Neml, 27/19-19.

72 Neml, 27/40.

73 Bakara, 2/96.

74 Ankebüt, 29/14.

75 Bakara, 2/261.

76 Âl-i İmran 3/41; Meryem 19/10.

seviyede olan ülkelerdeki gelişmeleri takip edecek seviyede Batı dillerini iyi bilen, temel İslamî kaynakları orijinalinden okuyup anlayacak kadar da Arapçaya hâkim olan, her biri farklı bilimsel alanlarda derinleşecek uzman araştırmacılar, bilimsel tefsir çalışmalarına yön vermelidir.

Kaynakça

- Âlûsî, Şihâbuddin es-SeyyidMahmud el-Bağdâdî, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsiri'l-Kur'ânî'l-'Azîmi ve's-Seb'î'l-Mesânî*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, t.y.
- Ateş, Abdurrahman, "Geçmişten Günümüze Bilimsel Tefsir Okulu", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 4 (2002), s. 117-141.
- _____, "Keşfü'l-Esrâr: Bilimsel Tefsir Hareketinin XIX. Asırdaki İlk Muharrirî", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2003), s. 111-134.
- _____, "İskenderânî ve İlmî Tefsirdeki Yeri", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya: 1994.
- Aydüz, Davut, *Tefsir (Tarihi, Çeşitleri ve Konulu Tefsir)*, İstanbul: Işık Yayınları, ۲۰۰۵.
- el-Beğavî, Hüseyin b. Mesud, *Meâlimü't-Tenzil*, Riyad: Dâru Taybe, h. 1409.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Ankara: Fecr Yayınevi, 2005.
- _____, *Tefsir Usûlü*, Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Cümeylî, es-Seyyid, *el-İcâzu'l-İlmî fi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilal, 1992.
- Çapan, Ergün, "Şatibî'nin İlmî Tefsir Anlayışına Eleştirel Bir Yaklaşım", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 38 (2012), s. 277-306.
- Demir, Şehmus, *Kur'ân'ın Yeniden Yorumlanması*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998.
- Eroğlu, Ali, *Tarihte Tefsir Hareketi ve Tefsir Anlayışları*, Erzurum: Ekev Yayınları, 2002.
- el-Gazzâlî, Ebu Hâmid Muhammed, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1986.
- _____, *İhyâu 'Ulumi'd-Dîn*, Beyrut: Dâru İbni Hazm, 2005.
- Gezer, Süleyman, *Kur'ân'ın Bilimsel Yorumu*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009.
- Güllüce, Veysel, "Kur'ân'a Bilimsel Yaklaşımın Değerlendirilmesi", *Tarihten Günümüze Kur'ân'a Yaklaşımlar*, İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'ân ve Tefsir Akademisi, 2010.
- _____, *Bilimsel Tefsirde Usûl*, Erzurum: Aktif Yayınevi, 2007.
- Hasenat-4.0, Kur'ân Araştırma Sistemi (İnteraktif), tsm. Bahadır Çolak, 2007-2009.
- el-Hülî, Emin, *Kur'ân Tefsirinde Yeni Bir Metod*, çev. Mevlüt Güngör, İstanbul: Kur'ân Kıvıplığı Yayınları, 1995.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tunus: Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1984.
- el-Karadâvî, Yusuf, *Kur'ân'ı Anlamada Yöntem*, çev. Mehmet Nurullah Aktaş, İstanbul: Nida Yayıncılık, ۲۰۱۵.
- Kaya, Mahmut, "Beytülhikme", *DİA*, VI, 88-90.
- Kırca, Celal, *Kur'ân ve Fen Bilimleri*, İstanbul: Marifet Yayınları, ۲۰۰۵.

- _____, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler*, İstanbul: Marifet Yayınları, 2009.
- _____, “Kur'an ve Modern Bilim (İlişkisi-Sahası-Sorunları)”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (2012), s. 7-34.
- Kurtubî, Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Maverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb, *en-Nüketü ve'l-'Uyûn*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y.
- Mertoğlu, Mehmet Suat, “Tantavî Cevherî”, *DİA*, XXXIX, 579-580.
- Mutçalı, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud, *Medâriku't-Tenzil ve Hakaiku't-Te'vil*, Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998.
- Okcu, Abdulmecid, “Kur'an'da Renkler”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28 (2007), s. 127-163.
- Râzî, Fahrüddin Muhammed, *Mefâtihu'l-Ğayb*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- es-Sabbâğ, Muhammed b. Lütfî, *Lemehât fi Ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1990.
- eş-Şâtübî, Ebû İshak İbrahim b. Musa, *el-Muvâfakât*, Mısır: Mektebetü Muhammed Ali, 1969.
- et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân*, Kahire: Dâru Hicr, 2001.
- Uçarol, Rifat, “Gazi Ahmed Muhtar Paşa”, *DİA*, XIII, 445-448.
- ez-Zehabi, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, Kahire: Mektebetü Vehbe, 1976.
- ez-Zerkeşi, Bedrüddin Muhammed, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1957.
- Zemaşerî, Ebu'l-Kasım Cârullah Mahmud b. Ömer, *Tefsiru'l-Keşşâf'an Hakaiki't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekavil fi Vücûhi't-Te'vil*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2002.
- Zindânî, Abdülmecid, *Kur'an'da İlmi Mucizeler*, Çev. Resul Tosun, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2014.

Elektronik Kaynaklar

- <http://www.elnaggarzr.com/Home.html> (Erişim tarihi: 25.02.2016).
- https://ar.wikipedia.org/wiki/النجار_زغلول (Erişim tarihi: 25.02.2016).
- <http://www.eajaz.org> (Erişim tarihi: 25.02.2016).